

Co-funded by the
Erasmus+ Programme
of the European Union

METODOLOŠKA UPUTSTVA ZA PISANJE I PRIMENU PRIČA ZA UČENJE DRUŠTVENIH VEŠTINA

Prof. dr Nenad Glumbić

Poremećaj iz spektra autizma

Poremećaji iz spektra autizma pripadaju širokoj grupi poremećaja koji nastaju u ranom detinjstvu. U ne tako davnoj prošlosti korišćeni su termini pervazivni poremećaj razvoja, Aspergerov sindrom, tipičan autizam i sl. Danas se koristi termin *poremećaj iz spektra autizma*. Reč spekter ukazuje na činjenicu da se osobe sa autizmom međusobno značajno razlikuju. Te razlike se, između ostalog, ispoljavaju i u simptomima koje smatramo ključnim za postavljanje dijagnoze autizma. Svi ti simptomi mogu se svrstati u dve velike grupe. Jednu čine poremećaji socijalne komunikacije, a drugu stereotipni i repetitivni (ponavljajući) obrasci ponašanja, interesovanja i aktivnosti.

Poremećaji socijalne komunikacije

Neka deca sa autizmom uopšte ne govore ili su minimalno verbalna, tj. izgovaraju svega nekoliko funkcionalnih reči. Neverbalna deca sa autizmom obično imaju i značajne poteškoće da započnu i održe socijalne interakcije. Na drugom kraju spektra nalaze se pojedinci sa veoma razvijenom verbalnom komunikacijom koji bez ikakvog ustručavanja prilaze sasvim nepoznatim osobama. Njihova pitanja i komentari mogu biti uvredljivi za sagovornika. Ponekad ne umeju da izaberu adekvatnu temu razgovora, niti da procene koliko dugo treba da se zadrže na jednoj temi. Mnoge teškoće u socijalnoj komunikaciji proističu iz nedovoljno razvijene sposobnosti osoba sa autizmom da razumeju vlastita i tuđa mentalna stanja kao što su želje, očekivanja, zablude, uverenja i sl. Osobe sa autizmom često imaju i značajne probleme u razumevanju i korišćenju gestova. Često ne razumeju šta znači izraz lica njihovih sagovornika, pa i sami svojim izrazom lica ne prenose drugim osobama šta misle ili osećaju. Osobe sa autizmom često ne gledaju sagovornika u oči ili je kontakt pogledom površan i kratkotrajan. Važno je znati da dete sa autizmom ne izbegava kontakt pogledom, već da samo ne ume da „pročita“ dovoljno informacija na licu osobe sa kojom komunicira. Kod dece sa relativno očuvanom neverbalnom komunikacijom simptomi autizma obično su manje vidljivi i blaži. Deca sa autizmom koja uspeju da ovladaju osnovnim pravilima verbalne i neverbalne komunikacije gotovo uvek imaju teškoće da ta pravila primene u različitim socijalnim kontekstima i nepoznatim situacijama. Tako će, na primer, uobičajeni pozdrav *Dobar dan. Kako ste?* zvučati prikladno u kontaktu sa starijom ili ne tako bliskom osobom, dok će korišćenje istog izraza u razgovoru sa vršnjacima delovati nezgrapno i čudno.

Stereotipni i repetitivni obrasci ponašanja, interesovanja i aktivnosti

Stereotipije kod osoba sa autizmom mogu biti veoma raznolike. Obično ispoljavaju neke jednostavne motoričke (lepršanje, ljuljanje, lupkanje ili okretanje predmeta...) ili verbalne stereotipe (ponavljanje određenih izraza i fraza i sl.). Osobe sa autizmom sklone su ritualima. Često se oblače ili hrane na isti način, svakodnevne aktivnosti izvode tačno utvrđenim redosledom, postavljaju uvek ista pitanja i sl. Mogu da imaju snažan otpor prema promenama. Nekada je dovoljna mala promena rutine (prelazak iz učionice u salu za fizičko, promena boje soka ili redosleda izvođenja neke radnje) da dete sa autizmom burno odreaguje. Neki rituali značajno utiču na kvalitet života osobe sa autizmom i njene porodice, kako zbog svoje prirode i trajanja, tako i zbog intenziteta emocionalne reakcije deteta osujećenog u njegovom sprovođenju. Osobe sa autizmom često imaju ograničena i neobična interesovanja koja se nekada mogu iskoristiti i u profesionalnim aktivnostima, naročito kod visokofunkcionalnih ispitanika. U poslednje vreme sve veće pažnja poklanja se i senzornim specifičnostima osoba sa autizmom. Mnogi oblici problematičnog ponašanja često su direktna posledica hipersenzitivnosti (preterane osetljivosti) osoba sa autizmom na zvučne stimuluse, dodir, svetlosne signale i sl. Za decu koja ne reaguju na bolne stimuluse, toplotu, hladnoću, niti na jake podsticaje iz okruženja, kažemo da su hiposenzitivna (smanjeno osetljiva). Može se desiti da jedno isto dete bude i hiper- i hiposenzitivno. U nekim slučajevima osoba sa autizmom može da toleriše pojedine senzorne stimuluse do izvesne mere i, ako se ta mera pređe, nastupaju burne emocionalne reakcije. Neobična zainteresovanost za senzoričke aspekte okruženja (svetla, senke, predmete koji se vrte, intenzivne mirise i sl.) takođe je česta pojava kod osoba sa autizmom.

Pridružena stanja

Iako se u praksi najčešće susrećemo sa decom sniženih intelektualnih sposobnosti, autizam može biti kombinovan sa bilo kojim stepenom intelektualnog funkcionisanja. Kod dece s poremećajem iz spektra autizma i izrazitim intelektualnim teškoćama značajno je češća pojava epileptičnih napada u odnosu na visokofunkcionalne pojedince i decu koja nemaju autizam. Osim intelektualne ometenosti, poremećaj koji se često javlja udružen sa autizmom je ADHD. Smatra se da više od 30% dece sa autizmom istovremeno ima i ADHD. U periodu adolescencije i nakon njega pojedinim osobama sa autizmom biće neophodno i dodatno psihijatrijsko lečenje, pre svega zbog anksioznih poremećaja i poremećaja raspoloženja. Neka genetska stanja, poput fragilnog X, takođe se često javljaju udružena sa autizmom. Iako se agresivno ponašanje ne navodi kao ključni dijagnostički kriterijum za autizam pojava samopovređivanja, uništavanja imovine i napada na druge ljude, predstavlja poseban izazov u tretmanu osoba sa autizmom. Problemi sa ishranom i

spavanjem, zbog negativnog uticaja na sveukupno funkcionisanje deteta sa autizmom i njegovog okruženja, često se navode kao prioritetne oblasti tretmana stručnjaka različitih profila.

Vreme pojave

Autizam je celoživotno stanje koje nastaje u ranom detinjstvu. Kod neke dece simptomi autizma mogu se opaziti veoma rano, dok se u autizmu regresivnog tipa prvi jasniji simptomi ispoljavaju nakon faze tipičnog ili prividno tipičnog razvoja u prvoj i drugoj godini života. Kada je u pitanju visokofunkcionalni autizam simptomi u najranijem detinjstvu ne moraju biti jasni, sve dok socijalni zahtevi okruženja ne postanu dovoljno veliki.

Tretman osoba sa autizmom

Do sada je opisano nekoliko stotina pristupa u tretmanu osoba sa autizmom. Ne postoji nijedan oblik tretmana koji bi bio podjednako efikasan kod sve dece sa autizmom. Sve intervencije za osobe sa autizmom mogu se, prema stepenu efikasnosti, podeliti u tri grupe:

- tretmani čija je efikasnost potvrđena brojnim istraživanjima veoma strogog metodološkog dizajna
- tretmani u prodroru za koje postoje dokazi o njihovoj efektivnosti, ali su nalazi kontradiktorni ili nema dovoljno kvalitetnih istraživanja koja bi potvrdila njihovu efikasnost i
- dokazano neefikasni tretmani.

Ovoj poslednjoj grupi uglavnom pripadaju tzv. komplementarni tretmani koji su, po pravilu, medijski veoma atraktivni. Treba imati u vidu da komplementarnim tretmanima pripadaju i potencijalno štetne intervencije.

Da bismo za jedan tretman tvrdili da je efikasan moramo da dokažemo da su pod uticajem tog tretmana nastale pozitivne promene u jasno definisanoj oblasti funkcionisanja i da se te promene ne mogu pripisati uticaju drugih činilaca (sazrevanje, promena porodične atmosfere, drugi tretmani i sl.). U ovom trenutku identifikovano je tridesetak različitih oblika tretmana koje možemo svrstati u grupu dokazano efikasnih intervencija. Ovoj grupi tretmana pripadaju i priče za učenje društvenih veština.

Priče za učenje društvenih veština

Priče za učenje društvenih veština predstavljaju posebno osmišljene, kratke i jednostavne tekstove, koji se koriste u cilju podučavanja socijalnih veština. Mogu se primenjivati nezavisno od uzrasta osobe kojoj su namenjene i od kliničke kategorije kojoj ona eventualno pripada. Međutim, u svakodnevnoj praksi priče za učenje društvenih veština najčešće se koriste u radu sa decom s poremećajem iz spektra autizma. Strategiju priča za učenje društvenih veština osmislila je Carol Gray u poslednjoj deceniji prošlog veka, nakon čega je ovaj oblik intervencije pretrpeo brojne dopune i modifikacije. Na osnovu bogatog praktičnog iskustva i temeljnog poznavanja prirode autističkog poremećaja, napravljeni su vodiči za pisanje priča za učenje društvenih veština.

Priče za učenje društvenih veština se kreiraju prema individualnim potrebama svake osobe sa autizmom. U pojedinačnim pričama akcent može biti stavljen na učesnike događaja, određene veštine, koncepte ili dešavanja, ali je svim ovim pričama zajedničko to što opisuju društvene okolnosti i situacije koje su za pojedinca sa autizmom preterano zbunjujuće i složene. Zato je veoma važno da sadržajem priče prenesemo jasnu i nedvosmislenu informaciju:

- **gde i kada** se nešto dešava (u bolnici, školi, vrtiću, igraonici; pre podne, za vreme ručka, vikendom, kada se neko razboli...)
- **ko** je učesnik tog događaja (nastavnik, majka, otac, drugar iz razreda, prodavac, stomatolog...)
- **šta** se dešava (proslava, pregled, kupovina, plaćanje računa, učenje...) i
- **zašto** se nešto dešava (kakva su očekivanja, želje i namere učesnika nekog događaja; kako oni sagledavaju celokupnu situaciju; zbog čega se ljudi ponašaju na određeni način...).

Roditelji i stručnjaci, nenavikli na primenu ovog oblika tretmana, u početku se obično odlučuju za pisanje pojedinačnih i međusobno nepovezanih priča, sa namerom da reše prioritete probleme u obavljanju neke životne rutine ili ostvarivanju prikladnih socijalnih interakcija. Kasnije se mogu praviti i kolekcije priča za učenje društvenih veština sa zajedničkom temom. Jedna takva tema bi, na primer, mogla da bude održavanje higijene. Potrebno je da se napravi jedna ilustracija za sve priče iz seta održavanje higijene.

Svaka priča unutar ovog seta opisuje jedan mali deo veštine ili koncepta održavanja higijene. Po pravilu, setovi priča za učenje društvenih veština sadrže jednu uvodnu priču. U pojedinim slučajevima potrebno je dodatno istaći na koji se način veštine obrađene u jednom setu povezuju u jedinstvenu celinu, što se postiže pisanjem tzv. zaključne priče.

Faza pripreme

Već smo istakli da se priče za učenje društvenih veština pišu za one situacije i aktivnosti koje su problematične za konkretnu osobu sa autizmom. Stoga je neophodno da, pre kreiranja priče, utvrdimo problematična područja socijalnih interakcija i napravimo prioritet u njihovom rešavanju. U tu svrhu možemo se konsultovati sa roditeljima (negovateljima), nastavnicima, terapeutima i svim drugim osobama koje nam mogu pružiti relevantne informacije o ponašanju deteta u različitim društvenim kontekstima. Nikada ne treba polaziti od vlastitog doživljaja određene socijalne situacije kao jednostavne i lake. Prilikom definisanja ciljeva rada, izbora prioriternih tema, ali i tokom samog pisanja priče, trebalo bi da razmislimo kako određenu situaciju sagledava dete sa autizmom, a ne osoba koja kreira priču za učenje društvenih veština. Izbor teme koja će biti obrađena zavisi i od toga u kojoj meri konkretna zajednica sagledava tu temu kao značajnu. Prikadno ponašanje, održavanje higijene, briga o zdravlju i sl. predstavljaju univerzalne teme. Međutim, postoje i zajednice sa veoma specifičnim zahtevima. Odlaganje mlečnih produkata i mesnih prerađevina u različite posude, pa čak i u zasebne frižidere, od centralnog je značaja za ortodoksne Jevreje, budući da njihova religijska pravila propisuju da se mleko i meso ne smeju ni jesti, niti spremati zajedno. Otuda bi za decu sa autizmom koja pripadaju toj zajednici jedna od tema priča za učenje društvenih veština mogla da bude vezana za pravilno klasifikovanje namirnica.

Pošto napravimo izbor teme trebalo bi da prikupimo što više konkretnih informacija o tipičnoj socijalnoj situaciji koja se obrađuje u jednoj priči. Ako je, na primer, tema priče vezana za odlazak na rođendansku zabavu, trebalo bi da prikupimo podatke o: prostoru u kome se proslavlja rođendan (kuća, igraonica, restoran...); običajima vezanim za izbor poklona, pevanje rođendanske

pesme, duvanje u svećice i sl.; uobičajenim zabavama sa vršnjacima; trajanju zabave; prikladnom napuštanju prostora i pozdravljanju...

Priče za učenje društvenih veština se mogu sastojati od svega nekoliko reči ili od više povezanih rečenica. Tekst je uvek praćen prikladnom ilustracijom u formi piktograma, crteža, fotografija i sl. Izbor reči, dužina teksta, veličina fonta, tip i veličina ilustracije zavisiće od sposobnosti receptivnog govora, veštine čitanja i razumevanja pročitanoog teksta, pažnje, pamćenja, senzorne obrade, interesovanja deteta za knjige ili druge medije na kojima se priče za učenje društvenih veština prezentuju itd.

Kako da napišemo priču za učenje društvenih veština?

Roditeljima i terapeutima na raspolaganju su brojne priče za učenje društvenih veština u štampanoj i elektronskoj formi koje se mogu preuzeti i, po potrebi, prevesti na maternji jezik deteta. Bez obzira na njihovu brojnost i širok dijapazon socijalnih situacija koje pokrivaju, malo je verovatno da će sve priče u potpunosti odgovarati individualnim potrebama deteta sa autizmom. Stoga će često biti potrebno da izmenimo poneku reč; da izostavimo ili dodamo neku informaciju ili da promenimo ilustraciju. Bez obzira na to da li ćemo se odlučiti za prilagođavanje postojećih priča ili pisanje sasvim novih, neophodno je da imamo na umu neka opšta uputstva za njihovo sastavljanje i korišćenje.

Svaka priča ima naslov koji nedvosmisleno upućuje na njen sadržaj. Naslov može biti napisan na posebnoj strani ili na gornjem delu papira. Tokom sastavljanja priče stalno moramo imati na umu da deca sa autizmom imaju izrazite poteškoće u razumevanju idioma, metafora i drugih izraza koji nemaju doslovna značenja. Zato se moramo potruditi da reči koje koristimo ne zbunjuju dete. U celokupnoj priči, a naročito na njenom početku, koriste se deskriptivne, odnosno opisne rečenice. Ovim rečenicama mi zapravo opisujemo određenu situaciju, navodimo kada se ona odvija, u kom prostoru i ko u njoj učestvuje. U zavisnosti od konkretne situacije trudimo se da odgovorimo na neka od ovih pitanja.

Nokti rastu. Kada odrasla osoba zatraži da iseče moje nokte, ona će ih samo malo skratiti. Odrasla osoba će skratiti moje nokte kada oni previše porastu. Odrasla osoba zna kako da iseče moje nokte makazicama.

U navedenim rečenicama namerno je izostavljeno preciznije određenje o kojoj se odrasloj osobi radi, kako dete sa autizmom ne bi dovelo u vezu skraćivanje noktiju samo sa nekom konkretnom osobom. Iako smo naučeni da u tekstu treba izbegavati ponavljanje istih reči i izraza, u ovom

slučaju trostruko navođenje sintagme odrasla osoba ima funkciju isticanje uloge takve osobe u aktivnosti koja se opisuje. Reč makazice može biti zamenjena rečju grickalica, u zavisnosti od konkretne situacije.

Imperativne (direktivne) rečenice su isto toliko važne kao i deskriptivne, ali je njihov broj u tekstu značajno manji. U već navedenom primeru sa skraćivanjem noktiju imperativna rečenica bi mogla da glasi: *Ja ću se truditi da dozvolim odrasloj osobi da iseče moje nokte* ili *Trebalo bi da držim ispružene prste dok odrasla osoba skraćuje moje nokte*. Namerno smo izbegli izraze *ja moram, ja hoću, ja mogu*. Umesto toga, ponuđena je manje zahtevna formulacija *Ja ću se truditi* ili *Ja ću pokušati*. Radije se opredeljujemo za imperativne rečenice koje pozitivno opisuju socijalno poželjna ponašanja, nego za one kojima se nešto zabranjuje. Uvek je bolje reći *Kada se odmaram trebalo bi da igram igricu najviše sat vremena* umesto *Zabranjeno mi je da igram igricu duže od sat vremena*.

Za uspešno odvijanje mnogih socijalnih interakcija veoma je važno da pravilno sagledamo verovanja, želje i namere svih njenih učesnika. Pošto osobe sa autizmom imaju izuzetne teškoće u razumevanju mentalnih stanja, moramo im dati pojašnjenje u formi perspektivnih rečenica. *Ljudi smatraju da nije pristojno zevati bez ruke na ustima, Moja mama voli kada sam operem zube, Moji roditelji se uplaše kada pobegnem na ulicu* – ovim rečenicama pruža se uvid u perspektivu drugih ljudi.

Dobro napisana priča za učenje društvenih veština može da sadrži samo deskriptivne, direktivne i perspektivne rečenice. Međutim, neki autori povremeno koriste afirmativne, kontrolne i kooperativne rečenice. Afirmativne rečenice ističu značaj deskriptivnih, direktivnih ili perspektivnih rečenica – *To je mnogo važno!* Kontrolne priče pomažu detetu sa autizmom da se u konkretnoj situaciji priseti šta bi trebalo da uradi (npr. *Kada odem kod bake treba da joj kažem da mi da lek u šest sati*). Kooperativne rečenice pomažu detetu sa autizmom da sagleda ulogu drugih osoba kao pomagača u ostvarivanju ciljeva (npr. *Baka će mi reći da je vreme da popijem lek*).

Za decu koja su već donekle ovladala određenom društvenom situacijom mogu se praviti priče za učenje društvenih veština sa nepotpunim rečenicama. Takve, parcijalne rečenice, mogu pripadati bilo kom od navedenih tipova (npr. *Kada uđem u učionicu treba da _____*).

Pošto se akteri socijalnih situacija ne ponašaju dosledno, na isti, predvidljivi način, u kreiranju priča za učenje društvenih veština ne bi trebalo koristiti prilog uvek. Umesto toga, bolje je koristiti reči često, uglavnom, obično, ponekad i sl.

Priče za učenje društvenih veština se mogu kreirati, čuvati i distribuirati kao nedigitalne ili digitalne informacije. Tradicionalni medij za pisanje priča za učenje društvenih veština jeste papir, mada se one mogu zapisivati i na kartonu, tabli ili nekom drugom materijalu. Papir za pisanje priča za učenje društvenih veština treba da bude običan, mat, tako da odsjaj bude minimalan. Trebalo bi izbegavati papire sa sjajnim ili bisernim odsjajem kako dete sa autizmom ne bi bilo preterano stimulirano. Papir može da bude bele, svetložute, svetlozelene ili svetloplave boje. Priče se pišu ručno ili se štampaju. Ako priču izrađujemo u elektronskim programima, a potom štampamo (što je najčešći slučaj), trebalo bi da izbegavamo serifne fontove i umesto njih koristimo sanserifna slova.

The image shows two versions of the word 'Tekst'. The first version, 'Tekst', is written in a serif font with red circles highlighting the decorative serifs on the letters 'T', 'k', and 't'. Below it is the label 'serifna slova'. The second version, 'Tekst', is written in a clean, sans-serif font. Below it is the label 'sanserifna slova'.

serifna slova sanserifna slova

Na jednom papiru može biti zapisana samo jedna rečenica ili više njih, u zavisnosti od sposobnosti deteta sa kojim radimo.

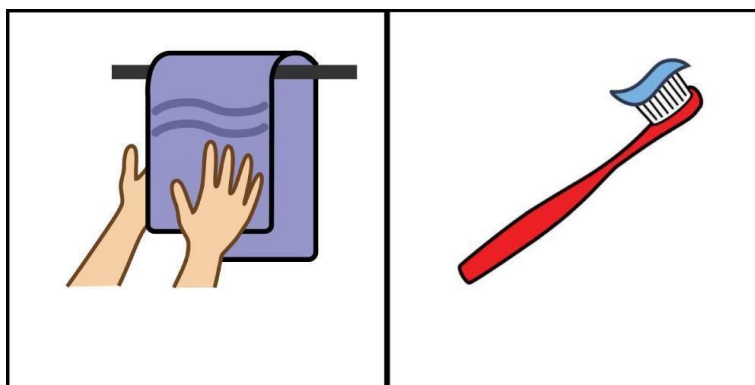
Bez obzira na to da li se prezentuju kao pojedinačne ili kao deo nekog određenog seta, priče za učenje društvenih veština moraju biti lako dostupne, kako detetu sa autizmom, tako i svim drugim osobama koje će priču koristiti (roditelji, drugi članovi porodice, lični pratioci, defektolozi, nastavnici itd.). Stoga je važno da se priče čuvaju na mestu koje je detetu poznato i da budu umnožene u više kopija za različite korisnike. Pošto se papir lako oštećuje preduzimamo različite korake kako da ga zaštitimo. Priče za učenje društvenih veština u papirnoj formi se mogu plastificirati, čuvati u plastičnim folijama ili registratorima ili se od jednog seta priča mogu praviti knjižice. Osim što je povezivanje priča u knjižice ekonomski isplativo, ovaj način organizacije i čuvanja priča je blizak deci koja već imaju iskustva u korišćenju slikovnica i drugih knjiga namenjenih deci. Pojedinačne papire možemo povezivati plastičnim ili žičanim spiralama, korišćiti lepkom (meki povez) ili klamovati. Ukoliko se prilikom povezivanja koriste folije za naslovnu stranu one bi, kao i papir, trebalo da budu matirane. Tehniku povezivanja, veličinu strana i način njihovog okretanja trebalo bi prilagoditi potrebama i navikama konkretnog deteta.

Sadašnja deca sa autizmom pripadaju generaciji tzv. digitalnih urođenika, koja ne pamti svet bez mobilnih telefona, tableta, računara i ostalih informaciono-komunikacionih tehnologija. Mnoga od ove dece više će voleti da prate priče napravljene u nekom programu namenjenom za pravljenje

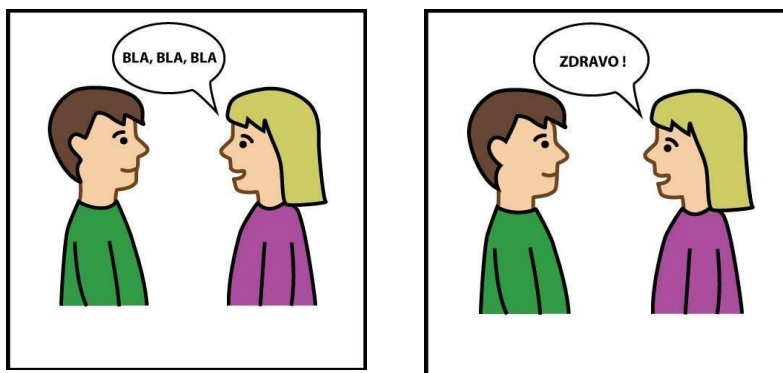
prezentacija (PowerPoint, Prezi, HaikuDeck, SlideDog i sl.). U ovim programima moguće je kombinovati vizuelne informacije (priče i slike), sa audio-snimcima ili kratkim video-prikazima.

Ilustracije

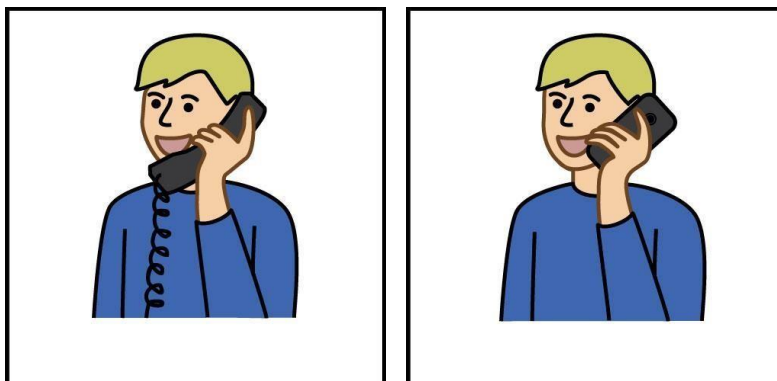
Tekst priča za učenje društvenih veština prate različite ilustracije. Većina dece sa autizmom oslanja se više na vizuelne, nego na auditivne informacije. Ilustracije pomažu detetu sa autizmom da usmeri pažnju na sadržaj pojedine rečenice i da razume koncepte koji mogu biti apstraktni. Rečenice možemo ilustrovati crtežima, fotografijama, grafičkim simbolima i sl. u zavisnosti od mogućnosti deteta da razume ono što je ilustracijom prikazano. Za decu oštećenog vida mogu se koristiti taktilne ili pop-up knjige. Deca sa nešto razvijenijim sposobnostima mogu i sama da učestvuju u ilustrovanju priča za učenje društvenih veština.

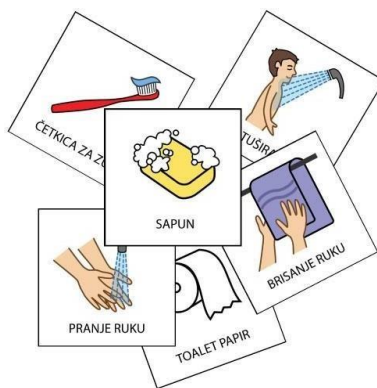
Veoma je važno da ilustracije budu jasne. Likovi treba da budu realno prikazani, bez karikaturalnih obeležja i bez nepotrebnih detalja. Iako su neki piktogrami u širokoj upotrebi oni možda neće biti podesni za svako dete sa autizmom. Na primer, ako razgovor dve osobe prikažemo kao na slici levo, dete sa autizmom će možda razumeti da je prilikom pozdravljanja prikladno reći *bla, bla, bla*. Zato je ponuđena opcija sa konkretnim pozdravom mnogo bolja (slika desno).

Ukoliko su na slici prikazani tehnički uređaji, njihov izgled i dizajn treba da odgovaraju iskustvu deteta i njegovog okruženja. Na primer, starije verzije telefona sa kablom (slika levo) sve su ređe u upotrebi, dok više od 90% stanovništva poseduje mobilne telefone.

Moramo uvek imati na umu da se deca sa autizmom često fokusiraju na irelevantne elemente objekta ili situacije. Nikako ne bismo želeli da njihova pažnja bude usmerena na neki istaknuti detalj koji nije u vezi sa sadržajem priče, na specifičnu lineaciju ili boju. Na ovoj slici ima previše elemenata koji nisu postavljeni u odgovarajući raspored. Pojedine reči i delovi objekata prekriveni su sličicama iz prvog plana što može da zbuni dete sa autizmom.

Kod izbora boja takođe treba voditi računa o mogućim poteškoćama u generalizaciji. Ako bismo, na primer, na svakoj slici prikazivali frizera u farmerkama, dete sa autizmom moglo bi da zaključi da je zanimanje frizera nužno povezano sa odećom koju nosi.

Ilustracije treba prilagoditi kulturološkim karakteristikama određene zajednice. Tako su, na primer, defektolozi iz Rijada (Saudijska Arabija) istakli da priče za učenje društvenih veština kreirane u zemljama zapadne civilizacije ne mogu da se koriste u njihovoj zemlji. Kao konkretan primer navode crtež devojčice koja nosi pantalone što bi decu sa autizmom u njihovoj zemlji moglo da zbuni, s obzirom na postojanje striktnih pravila oblačenja i verski zakon kojim se reguliše

adekvatno oblačenje osoba muškog i ženskog pola. Osim prilagođavanja kulturološkim osobnostima zajednice priče za učenje društvenih veština treba dodatno prilagoditi specifičnim navikama i stilu života deteta sa autizmom, njegove porodice i neposrednog okruženja.

Način čitanja priče

U početnim fazama primene pojedinačne priče za učenje društvenih veština ili jednog seta takvih priča odrasla osoba treba da ih čita u poznatom i tihom okruženju. Pažnja deteta prevashodno treba da bude usmerena na priču, a ne na osobu koja čita. Stoga bi čitač trebalo da sedi pored deteta, ali ne u istoj ravni, već malo povučen unazad. Osoba koja čita treba da drži papir sa napisanom pričom tako da i dete sa autizmom može lako da je prati. Alternativno, prave se dva primerka iste priče, pri čemu se jedan primerak nalazi u rukama deteta, dok odrasla osoba čita drugi primerak.

Odmah pošto zauzmemo preporučeni položaj za čitanje, mirnim i vedrim glasom obraćamo se detetu sa autizmom: „Sada ćemo pročitati jednu priču. Ja sam je napisao za tebe. Da li si spreman?“ Formulacija uvodnog teksta ne mora uvek biti ista. Njegova svrha je da signalizira početak čitanja priče. Tokom čitanja visina, intenzitet i boja glasa, izraz lica i gestovi čitača ne treba da skreću pažnju sa sadržaja priče. U kasnijim fazama primene, kada priča postane poznata, neverbalna komunikacija čitača i promene u ritmu govora, visini i intenzitetu glasa, mogu da se iskoriste u cilju isticanja značajnog elementa priče. Neki autori preporučuju da dete, kada god je to moguće, nosi priču sa sobom i da, koristeći ilustracije kao vizuelne podsetnike, dramatizuje svaki korak aktivnosti koja se uči u realnim prostorima (prodavnica, kafić, igraonica, pošta...). Ukoliko jednu priču za učenje društvenih veština koristi veći broj odraslih osoba, prirodno je da će se ona čitati u različitim okruženjima.

Tokom čitanja, odrasla osoba prati da li je pažnja deteta orijentisana na samu priču ili je usmerena na neke druge sadržaje. Ukoliko dete povremeno gubi pažnju možemo ga podsticati da se vrati na sadržaj priče (*Budi pažljiv! Slušaj priču!*). Decu koja nisu visokomotivisana da slušaju priču

možemo nagrađivati (potkrepljivati) za adekvatno ponašanje i pažljivo slušanje svaki put kada završimo čitanje jedne strane. Deca mogu da sarađuju u procesu čitanja priče pokazivanjem ili bojenjem određene ilustracije, a u nekim slučajevima i njenim lepljenjem na odgovarajuće mesto, što im pomaže da se fokusiraju na sadržaj priče.

Ukoliko je tokom čitanja dete preokupirano stereotipnom aktivnošću treba razmotriti mogućnost da se izabere neki drugi trenutak za primenu ove tehnike.

Nakon što odrasla osoba pročita priču, trebalo bi da je pročita i dete sa autizmom. S obzirom na to da većina dece sa autizmom ne zna da čita, priča se može snimiti u audio formatu i puštati uz okretanje stranica. Ako su ilustracije za priču prezentovane u digitalnoj formi audio-snimak se lako može dodati u samom programu tako da prati promenu slajdova.

Kada se završi čitanje priče odrasla osoba može da postavi nekoliko pitanja detetu kako bi proverila da li je ono razumelo sadržaj priče i šta se od njega očekuje u određenoj situaciji. Ukoliko dete ne daje tačne odgovore ili nije sasvim sigurno šta treba da odgovori podstičemo ga pokazujući ilustraciju ili deo priče u kome se nalazi odgovor. Moguće je da priča ima previše ilustracija što odvlači detetovu pažnju. Trebalo bi proveriti da li dete daje tačne odgovore ako u priči koristimo samo dve ilustracije. Ako se ispostavi da je priča previše složena trebalo bi je ponovo napisati, vodeći računa o sposobnostima, interesovanjima i potrebama deteta za koje pišemo priču.

Vremenska organizacija

Ne postoje striktna pravila koliko često treba čitati priče za učenje društvenih veština jednom detetu. Nastojaćemo, naravno, da priče kojima se obrađuju svakodnevne rutine čitamo znatno češće od priča koje se tematski odnose na retke događaje, kao što su pregled kod stomatologa ili odlazak na more. Da li će dete slušati jednu, veći broj ili čak čitav set priča odjednom zavisi, pre svega, od njegove pažnje. Nekada je potrebno, pogotovo ako je dete malo, da pravimo lanac priča za učenje društvenih veština time što čitamo samo prvu, onda sutradan prvu i drugu, sledećeg dana prvu, drugu i treću itd. Time istovremeno obezbeđujemo prepoznatljivost i predvidljivost, ali i čar novog i neočekivanog. Dok će neka deca svakodnevno čitanje priče doživeti kao prihvatljivu rutinu, drugoj će učestalo ponavljanje priča biti dosadno. Priču možemo čitati neposredno pred neki značajan događaj. Međutim, ako je u takvim situacijama dete suviše uznemireno da bi pratilo priču, onda je najbolje da se vreme čitanja priče za učenje društvenih veština veže za neki deo dana ili za svakodnevnu rutinu. Dinamika korišćenja priča za učenje društvenih veština zavisice od interesovanja deteta i njegove pažnje, potreba porodice i konkretnih životnih okolnosti koji određene teme čine aktuelnim.

Dete sa autizmom može da ispolji različite oblike neprikladnih ponašanja. Istovremena obrada svih oblika socijalno neprihvatljivih ponašanja može da bude veoma teška za dete i obeshrabrujuća za nastavnika ili terapeuta. Mnogo se bolji uspeh postiže ako posvetimo punu pažnju jednom obliku ponašanja za koji pišemo priču. Tek kada dete nauči da se ponaša na odgovarajući način prelazimo na čitanje nove priče koja je usmerena na neko drugo nepoželjno ponašanje.

Čitanje priče za učenje društvenih veština treba da bude prijatno iskustvo. Stoga nećemo čitati priču kada je dete uplašeno, uznemireno, žedno ili gladno. Dete ne treba da bude prinuđeno ili ucenjeno da sluša priču koju mu čitamo. Ni pod kakavim okolnostima čitanje priče za učenje društvenih veština ne treba koristiti kao kaznu za socijalno neprihvatljivo ponašanje.

Kombinovane intervencije

Iako je priče za učenje društvenih veština moguće koristiti kao jedini oblik intervencije namenjen razvoju socijalnih veština, u praksi je to prilično retko. Sama činjenica da se učenje složenih veština odvija njihovim razlaganjem na manje korake uz korišćenje vizuelnih podsticaja za njihovo savladavanje svrstava priče za učenje društvenih veština u red bihevioralno orijentisanih intervencija. Otuda i ne čudi potreba da se u cilju razvoja socijalnih veština dece s poremećajem iz spektra autizma koriste i neke druge bihevioralne tehnike.

Dete treba podsticati i postepeno povećavati njegovo učešće u čitanju priče. Podsticaje treba postepeno smanjivati. Kada zatražimo od deteta da pokaže crtež koji ilustruje jedan deo priče sasvim je moguće da će, bar u početku, izostati bilo kakva reakcija. Kada dete ne reaguje ili daje pogrešne odgovore dajemo puni fizički podsticaj – svojom rukom uzimamo ruku deteta i usmeravamo je ka određenoj ilustraciji. Nekada će biti potrebno da obezbedimo samo delimični fizički podsticaj, blagim usmeravanjem lakta ili šake u željenom pravcu. Trudićemo se da fizičke podsticaje što je pre moguće zamenimo gestualnim podsticajima (pokazujemo kažiprstom šta dete treba da uradi) ili, još bolje, verbalnim podsticajima (kada dete samo reaguje na verbalni nalog).

Izvršavanje naloga treba da bude praćeno potkrepljenjem kako bi se adekvatno ponašanje učvrstilo. Kod dece sa niskofunkcionalnim autizmom u početku ćemo možda morati da koristimo i primarne potkrepljivače (komadići hrane, sok). Međutim, kao što se i podsticaji vremenom smanjuju, tako bi i potkrepljivače trebalo menjati. Naš cilj je da primarne potkrepljivače zamenimo socijalnim, u formi verbalne pohvale. U idealnim okolnostima specifični potkrepljivači uopšte neće ni biti potrebni, budući da sama situacija čitanja priče za učenje društvenih veština može da deluje potkrepljujuće. Neka deca uživaju u dramatizaciji tako da se situacija, prikazana u priči za učenje društvenih veština, može „odigrati“. U cilju pripreme potrebno je da se u jednu kutiju sakupe

predmeti koji se pominju u priči i da se onda, tokom dramatizacije, vade iz kutije. Tokom dramatizacije odrasla osoba modeluje (prikazuje) socijalno poželjne oblike ponašanja. Osim modelovanja uživo, mogu da se primenjuju i različite forme video-modelovanja, kada dete sa autizmom, slušajući priču za učenje društvenih veština, prati prikladne oblike ponašanja na video-snimku.

U zavisnosti od sklonosti deteta priča može da bude napisana i u stihu kada se čita kao pesmica. Nekada se priča za učenje društvenih veština pravi u obliku pesme. Reči pesme se pišu prema opštim pravilima pisanja priča za učenje društvenih veština. Muzika se ne komponuje već se adaptirani tekst povezuje sa nekom poznatom pesmom koja je detetu omiljena. Tako je Varvara Pasiali napisala tekst priče za dečaka sa autizmom koji je neprikladnom vokalizacijom uznemiravao svoju okolinu:

Dok večeraju, ljudi tiho pričaju. Kada smo kod kuće mi večeramo u kuhinji. Mama, tata i Toma kada jedu i piju ne prave čudne zvuke. Kada ja govorim reči bez značenja, mama, tata i Toma ne mogu da me razumeju. Mama, tata i Toma ne vole čudne zvuke. Dok večeramo, treba da budem tih. Pokušaću da izgovaram reči da bih pričao sa mamom, tatom i Tomom.

Tekst ove priče uklopljen je u poznatu melodiju pesme *You are my sunshine*. Svaka sesija tretmana koja je prethodila večeri realizovana je u posebnom prostoru. Tretman se sastojao u tome da terapeut prvo sam otpeva pesmu, zatim je tražio od deteta da pesmu prati marakama i, na kraju, da je sam otpeva. Kako su tretmani odmicali, aktivno učešće deteta u pevanju priče za učenje društvenih veština bilo je sve veće, a učestalost neprikladne vokalizacije značajno je smanjena. Za svaku fazu tretmana obezbeđena je odgovarajuća sličica u formi vizuelnog rasporeda.

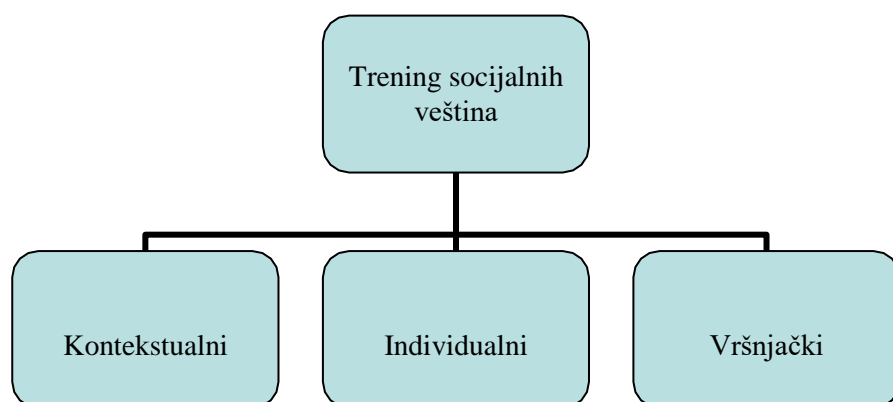
Vizuelni rasporedi, kao biheviorna tehnika zasnovana na vizuelnim podsticajima, u najbližoj su vezi sa pričama za učenje društvenih veština. Oni se obično prave za aktivnosti koje se lako mogu podeliti na korake, a koje su relativno često tema priče za učenje društvenih veština. Mnoga deca sa autizmom imaju posebne teškoće u prikladnom organizovanju slobodnog vremena, razumevanju redosleda aktivnosti i samoregulaciji. Svaka od navedenih oblasti može da bude obuhvaćena jednom ili većim brojem priča za učenje društvenih veština, uz prikladne vizuelne rasporede.

Složene aktivnosti možemo da podelimo na jasno definisane korake koji se moraju sprovesti po tačno utvrđenom redosledu (npr. pranje zuba, pravljenje sendviča, odlazak u toalet...). One se obično uče tehnikom ulančavanja uz vizuelne podsticaje, a po potrebi, i uz korišćenje priča za učenje društvenih veština.

U postupku pripreme osoba sa autizmom za medicinske intervencije priče za učenje društvenih vještina su obično samo jedna komponentna tretmana čiju okosnicu čini sistemska desenzitivizacija, tj. postepeno privikavanje osobe sa autizmom na neprijatne stimulse. Prilikom izbora intervencije koja će biti kombinovana sa tehnikom priča za učenje društvenih vještina važno je stalno imati na umu da svi oblici tretmana budu usaglašeni sa postavljenim ciljem i da budu jasno zasnovani na dokazima.

Efikasnost priča za učenje društvenih vještina

Ne postoje univerzalno efikasni tretmani koji imaju pozitivan uticaj na razvoj svih sposobnosti dece sa autizmom. Priče za učenje društvenih vještina se u prvom redu koriste u cilju treninga socijalnih vještina. Čitav niz tretmana bazira se na prilagođavanju okruženja kako bi se olakšale socijalne interakcije. Takvi tretmani su po svojoj prirodi kontekstualni. Priče za učenje društvenih vještina pripadaju grupi individualno orijentisanih intervencija kojima se podstiče razvoj socijalnih vještina osobe sa kojom radimo. Nekada se na razvoju socijalnih vještina radi posredno tako što se vršnjaci deteta sa autizmom obučavaju kako da pruže adekvatnu podršku detetu sa autizmom u različitim socijalnim okruženjima. Ova tri pristupa se mogu primjenjivati izolovano ili u kombinaciji.

Grafikon 1 – Pristupi u ovladavanju socijalnim vještinama

Dugogodišnja istraživanja efikasnosti priča za učenje društvenih vještina uglavnom su obuhvatala decu sa autizmom starosti do 12 godina. Priče za učenje društvenih vještina u ovoj uzrasnoj grupi uspešno su korišćene u cilju ovladavanja socijalnim vještinama, razvoja komunikacije, ostvarivanja zajedničke pažnje, unapređivanja adaptivnog funkcionisanja, savladavanja školskih znanja i povećanja spremnosti za školu. U različitim oblastima ponašanja priče za učenje društvenih vještina su se pokazale efikasnim i na starijim uzrastima. Potrebna su

dodatna, visokokvalitetna istraživanja, kojima bi se potvrdila moguća efikasnost priča za učenje društvenih veština i kod odraslih osoba s poremećajem iz spektra autizma.

Literatura:

1. Alotaibi, F., Dimitriadi, Y., & Kemp, A. E. (2016). Perceptions of teachers using social stories for children with autism at special schools in Saudi Arabia. *Journal of Education and Practice*, 7(11), 85-97.
2. American Psychiatric Association (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (5th ed.). Arlington, VA: American Psychiatric Press.
3. Đorđević, M., Brojčin, B., Glumbić, N. (2019). Multikomponentne biheviornalne intervencije u specijalnoj edukaciji. Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju: Beograd.
4. Glumbić, N., Brojčin, B., Đorđević, M. (2018). Specijalna edukacija zasnovana na dokazima: Biheviornalne tehnike. Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju: Beograd.
5. Gray, C., White, A. L., & McAndrew, S. (2002). *My social stories book*. Jessica Kingsley Publishers.
6. Hervás, A. (2016). Un autismo, varios autismos. Variabilidad fenotípica en los trastornos del espectro autista [XVIII Curso Internacional de Actualización en Neuropediatría y Neuropsicología Infantil]. *Revista de Neurología*, 62(Supl. 1), 9-S14.
7. Neisworth, J. T., & Wolfe, P. S. (2005). *The autism encyclopedia*. Paul H Brookes Publishing.
8. Pasiali, V. (2004). The use of prescriptive therapeutic songs in a home-based environment to promote social skills acquisition by children with autism: Three case studies. *Music Therapy Perspectives*, 22(1), 11-20.
9. Wong, C., Odom, S. L., Hume, K. A., Cox, A. W., Fettig, A., Kucharczyk, S., ... & Schultz, T. R. (2015). Evidence-based practices for children, youth, and young adults with autism spectrum disorder: A comprehensive review. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 45(7), 1951-1966.

DISCLAIMER

The European Commission support for the production of this publication does not constitute an endorsement of the contents which reflects the views only of the authors, and the Commission cannot be held responsible for any use which may be made of the information contained therein